

BADIIY ADABIYOTDA MAKON VA ZAMON TUSHUNCHASI VA ULARNING KELIB CHIQISHI

Ro'ziyeva Mohichehra Yokubovna

Filologiya fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va metodikasi kafedrasida dotsenti

Azamova Nargiza Ulug'bekovna

Osiyo Xalqaro Universiteti 1- magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy adabiyotda makon va zamon tushunchasi, ularning paydo bo'lishi, zamonning o'zgaruvchanligi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Adabiy zamon, adabiy makon, badiiy asar.

Bu dunyo mavjudligining tabiiy shakllari vaqt va makondir. Holbuki, badiiy dunyo yoki badiiy asar olami hamisha u yoki bu darajada shartli: u voqelik obrazidir. Demak, adabiyotda zamon va makon ham shartli. Boshqa san'at turlari bilan solishtirganda, adabiyot vaqt va makon bilan eng erkin shug'ullanadi. "Tasvirlarning... nomoddiylik" adabiyotga bir zumda bir fazodan ikkinchisiga o'tish imkoniyatini beradi. Xususan, turli joylarda bir vaqtning o'zida sodir bo'layotgan voqealar tasvirlanishi mumkin; Buning uchun hikoya qiluvchining: "Ayni paytda u yerda u-bu narsa bo'layotgan edi", deyishi kifoya. Bir vaqt tekisligidan ikkinchisiga o'tish (ayniqsa, hozirgi zamondan o'tmishga va aksincha) xuddi shunday oddiy. Shuningdek, asar orqali turli madaniy va tarixiy voqea-hodisalarni ifodalash va ulardan xabardor bo'lishga imkoni beradi. asar orqali matn, o'zi va boshqalar o'rtasidagi munosabatlarning rolini va mahalliy va global bog'lanishlarni osongina tushunib olsa bo'ladi. Bu munosabatlar murakkab va dinamikdir. Ular ma'lum bir vaqt va makonga xos ijtimoiy, siyosiy va madaniy muammolar bilan shug'ullanadi yoki ularni ifodalaydi. Misol uchun, zamonaviy jamiyatda muallifning tashvishlarini hal qilish uchun yozilgan hikoya qadimgi davrlarda sodir bo'lishi mumkin. Geografik jihatdan ajratilgan madaniyatlar odatlar yoki g'oyalarni baham ko'rishlari mumkin, yaqin joyda yashovchi odamlar esa turli xil an'analarni qabul qilishlari mumkin. Tinglovchi bunday murakkab ijtimoiy doirada muloqotning nozik tomonlarini ko'rishi mumkin. Vaqtga kelsak, bu ayniqsa muhimdir, chunki adabiyot butun vaqt oqimini takrorlay olmaydi, balki undan "bir necha kun o'tdi" va hokazo kabi formulalar bilan kamchiliklarni ko'rsatadigan eng muhim parchalarni tanlashga qodir bo'ladi.

Badiiy asarda xronotop deganda biz zamon va makonning san'at asaridagi tasviri (ya'ni aks etishi) ularning birligi, o'zaro aloqadorligi va o'zaro ta'sirini tushunamiz. Makon va zamon muammosi shu sohada ish olib borayotgan tadqiqotchilarga bir necha asrlar davomida keng qamrovli izlanishlar olib borishi uchun asos vazifasini o'tab kelmoqda. Bu boradagi tadqiqotlarning dastlabki namunasi qadimgi Yunonistonda amalga oshirilgan. Platon san'atning mohiyatini hisobga olib, uning real hayotga taqlid ekanligini ta'kidlagan. Arastu esa san'at o'z olamini imkon qadar yoki ehtimoliy yaratadi va shu tariqa real dunyoning muhim xususiyatlarini ochib beradi [1;45], deb ta'kidlagan. XVII-XIX asrlar davomida makon va zamon muammosini D.Lokk, J.Dubo, G.Lessing, I.Xerder, I.Kant, G.Gegel kabi bir qancha olimlar o'z asarlarida yoritib bergan. D.Lokk makon va zamoni o'zlashtirish va uning davomiyligi tushunchalariga nisbatan ko'rib chiqdi. U birinchilardan bo'lib bu kategoriyalarning ajralmaydigan birligini qayd etgan. Uning fikricha, tarqalishi va davomiyligi o'zaro bir-birini qamrab oladi [2;219]. Dubo, rassomlik va she'riyat o'rtasidagi chegaralarni chizib, ularning makoniy va zamoni xususiyatlarining farqini ko'rsatdi. Uning g'oyalari Lessing izlanishlarida yanada rivojlantirildi. Adabiyot va tasviriy san'atda qo'llaniladigan ifoda vositalari haqida gapirganda ularning yaratilishini tartibga soluvchi qonunlar haqida fikrlaganda nemis nazariyotchisi adabiyotning zamoni ketma-ketlikda joylashgan so'zlardan iborat tildan foydalanishini ta'kidlaydi. Demak, u adabiyot va tasviriy san'at foydalanadigan ifoda vositalarini tahlil qilib ularni yaratish

qonunlari haqida gapirib, adabiyotda zamoniyl ketma-ketlikda joylashgan soʻzlardan iborat til ishlatiladi, tasviriy san'atdagi shakl esa muqarrar ravishda makondir, chunki ob'ektlar bir zamonning oʻzida bir-birining yonida boʻladi. Xerder esa adabiyotni tasvirlash mavzusi haqiqiy hayot ekanligini taʼkidlaydi. Shuning uchun adabiy jarayonga xalqning tarixiy va ma'naviy rivojlanishi bilan bogʻliq holda qarash kerak. Chunki aynan shu mezon yozuvchining dunyoqarashini, poetik olamini, tafakkurini shakllantiradi, ular keyinchalik yozuvchining ijodida aks etadi va uning badiiy dunyosi qurilishining xususiyatlarini belgilaydi. Zamon va makon haqidagi gʻoyalarning shakllanishida XX asr boshlarida keng tarqalgan nisbiylik nazariyasi katta rol oʻynadi. Uning asoschisi A.Eynshteyn, bu toifalar ajralmas birlikda koʻrib chiqilishi kerakligini taʼkidlaydi. Adabiyotshunoslikda XX asrning yigirmanchi va oʻttizinchi yillaridagina badiiy zamon va makon tushunchalarini shakllantirishga dastlabki urinishlar yuzaga kela boshladi. Bu borada M.Baxtin, L.Vigotskiy, S.Eyzenshteynlarning asarlari katta ahamiyatga ega boʻlib, unda mazkur toifalar estetik ifodaning maxsus vositasi sifatida tushuniladi. Biroq, ushbu davrdagi tadqiqotlar yagona, xususiy xarakterga ega boʻlgan. Ular, asosan, u yoki bu yozuvchining makon va zamonga oid aniq asarlari va qarashlarini tahlil qilishga yoʻnaltirilgan. Bundan tashqari, ulardagi asosiy eʼtibor badiiy asar tuzilishining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri boʻlgan syujetni rivojlantirishning asosiy va uzluksiz sharti sifatida yuzaga keladi. Oltmishinchi yillarga kelib vaziyat bir oz oʻzgardi, bu, bir tomondan, tadqiqotchilarning fikriga koʻra, kosmik-zamon muammosiga qiziqishning sezilarli darajada oshishi bilan tavsiflanadi. Bunda quyidagi omillar asos boʻladi:

a) badiiy ong evolyusiyasi; san'atning oʻzi va xususan, adabiyotning gʻoyaviy-falsafiy mazmunini chuqurlashtirish;

b) elliginchi yillarning oxirida badiiy ijod va badiiy asarning tuzilishini har tomonlama oʻrganib chiqqan badiiy asarga yangicha yondashuvning paydo boʻlishi; d) elliginchi yillar oxiri - oltmishinchi yillarning boshlarida badiiy haqiqatning oʻziga xos xususiyatlarini taʼminlaydigan doimiy aloqalar va funksiyalarni chuqurroq va har tomonlama oʻrganish zarurati sezildi;

e) yigirmanchi asr adabiyotining makon va zamoni alohida anglashi bilan ajralib turadigan xususiyatlari. Boshqa tomondan, aynan oltmishinchi yillarda ushbu omillarni oʻrganishda kompleks yondashuv qoʻllanilgan. Makon va zamon toʻqnashuvlar, vaziyatlar, belgilar asosida, badiiy olamning barcha tarkibiy qismlari oʻrtasidagi munosabatlarga asoslangan holda koʻrib chiqila boshlandi.

Zamonaviy adabiy tanqidda makon va zamon muammosi markaziy masalalardan biri hisoblanadi. Bu tadqiqotlar bilan koʻplab olimlar shugʻullanmoqdalar. Ular oʻzlarining asarlarida zamon va makon haqiqatining eng muhim xarakteristikalarini boʻlib, kundalik hayotga, odamlarning ongiga kirib borishi badiiy asar mavjud boʻlishining ob'ektiv shartlari ekanligini koʻrsatadilar. Bu yozuvchining dunyoqarashi, tafakkurini shakllantirishda ulkan rol oʻynaydi va shu bilan individual muallifning dunyoni anglash, his qilish va boricha qiyofasini koʻra bilish xususiyatlarini aniqlaydi. Shuningdek, badiiy asarning ichki qonuniyatlarini mustahkamlash janr ijodini chuqurlashtirishga, yozuvchi uslubini shakllantirishga hissa qoʻshadi. Bir soʻz bilan aytganda, zamon va makon kategoriyalarini oʻrganish badiiy asarning matniga chuqurroq kirib borish bilan birga, uning qurilishidagi oʻziga xos xususiyatlarni ochishda ham yozuvchi dunyosi konsepsiyasini aniqlashga imkon beradi.

Odatda, ertaklarda anʼanaviy kirishlar sajʼlangan nasriy parchalar shaklida boʻlib, zamon va makon haqidagi maʼlumotlarni ifoda etadi. «Gulpari» ertagi kirish qismida bu holatni kuzatish mumkin. «Bir bor ekan, bir yoʻq ekan, boʻri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, gʻoz karnaychi ekan, oʻrdak surnaychi ekan, toshbaqa tarozidor ekan, qurbaqa undan qarzdor ekan. Qadim zamonlarda Gulzor degan bir mamlakat boʻlgan ekan. Shumamlakatda donishmandlikda tengi yoʻq cholu kampir yashagan ekan». Ammo bolalar sevib oʻqiydigan sehrli-fantastik ertaklarda voqelik favqulodda shiddatli sirli tusda, gʻayrioddiy muhitda, sehr-jodu ishtirokida, gʻayritabiiy personajlar hamkorligida yuz berishi bilan xarakterlanadi. Ularda voqea yuz berayotgan makon va zamon tilsimli, sirli boʻlib voqea va hodisalarning oʻrni nomaʼlum boʻlib, nomi aytilmaydi.[3;161]

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki badiiy zamon va makon muammosi zamonaviy adabiyotshunoslikning eng dolzarb masalalaridan biridir. Bunga qiziqishning oshishi, avvalambor, muayyan munosabatlar va o‘zaro bog‘liqlikda bo‘lgan bir qator elementlardan tashkil topgan badiiy asarni o‘ziga xos yaxlit tizim sifatida o‘rganishni o‘z ichiga olgan integral yondashuvni, tizim tahlilini keng tarqatish bilan bog‘liq edi. Tadqiqotchilar har qanday adabiy hodisani xronotop muammosi bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqishni boshladilar, chunki eng muhim ekzestensial xususiyatlar bo‘lib, zamon va makon dunyo muallifining shaxsiy obrazini barpo etishning ajralmas qismidir. Ushbu toifalar tasvirlangan haqiqatning rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Zamon va makon haqidagi g‘oyalar asosida yozuvchining dunyoqarashi va tafakkuri shakllanadi, ular asarlar g‘oyaviy tarkibida aks etadi. Zamon va makon toifalari tufayli syujet harakatlanadi, personajlarning rivojlanishi asarlarning obrazli tizimini ochishda juda katta rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аристотель. Об искусстве и поэзии. – Москва: Художественная литература, 1951. – 182 с.
2. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2-х томах. Том 1. – Москва: Соцэкгиз, 1960. – 734 с.
3. Ro‘ziyeva M.Y. Bolalar folklori. O‘quv qo‘llanma. –B.: “Durdona”, 2022. –241b.
4. www.edu.uz